

Garbis Altınoğlu - Hristiyan Halkların Sürgün ve Kıyımı Meşru ve Yararlı mıydı?

Posted on 12/07/2022

Bu soruya verilecek yanıt ilgili kişinin sınıfsal konumuna ve siyasal yelpazenin neresinde durduğuna göre değişir. Ancak, Hristiyan halklar açısından yol açtığı trajik akıbet ve bu sürgün ve kıyımların kısa erimde birileri için sağladığı “yararlı sonuçlar” bir yana bırakılsa da 1913-23 yılları arasında yaşananlar, orta ve uzun erimde Türkiye’nin ekonomik gelişmesi açısından son derece zararlı olmuştur. Kıvılcımlı’ya gelince o yukardaki soruya olumlu bir yanıt vermekte ve üstelik bunu hiç de üstü örtülü sayılmayacak bir tarzda yapmaktadır.

Yazar en önemli yapıtlarından birinde, “Müslüman olmayan sermaye”nin “ajanları” olarak nitelediği Ermenilerin mülksüzleştirilmelerini ve jenoside tâbi tutulmalarını haklı göstermeye çalışmakla yetinmiyor, dahası ‘suç’un bir bölümünün kurbanlara ait olduğunu ima ediyordu. Hattâ o, bu amaçla “Alman emperyalizmi safında savaşa girilmesine bile soğuk bakmıyordu. Okuyalım:

“3-Anayurdun, hele Anadolu’nun bütün ekonomi merkezleri Müslüman olmayan sermaye ve ajanlarının egemenliği altındaydı. Bunları azgın bir savaşın Cöngül kanunu dışında ekspropriye etmek (=mülksüzleştirmek- G. A.) kolay değildi.

“Bay F. R. Atay şöyle yazıyor: ‘Birinci Dünya Savaşından öncesi kilise nüfus kayıtlarına göre (çünkü doğrusu bunlardır) Anadolu’da Türk ve Müslüman olmiyanların orantısı yüzde kırka yaklaşmaktadır.’ (Fâ: Çankaya, 417) ‘Birinci Cihan savaşında kendi isyanları ve Çar ordularıyla işbirliği etmeleri yüzünden, Ermeni faciası olmuştur... Ne acıklı şeydir ki, bu facia olmasaydı, Kuvayı Milliye hareketi tutunamazdı.’ (Keza, 418)

“Ermeni kapitalistleri: İslâmlıkta faiz haram olduğu için, Türkiye’de Müslüman tefeci sermayenin Osmanlı kuruluşundan beri ‘Sarraf’ paravanası idi; Kanuni Süleyman çağında kesim düzeni (Mukaatalar) yayılınca, Yahudi ‘Dolap’çıların bezirgân sermayesiyle işbölümü yaptı; 19 uncu yüzyılda doğrudan doğruya İngiliz dış ticaretinin İmparatorluk ve Orta Asya yolları üstünde imtiyazlı acentesi oldu. Nüfusun Ortaçağda yaşayan büyük çoğunluğu üzerinde yüzde kırk azınlığın etkisi aktifti. Ermenilik, düşman dini (Müslümanlığı) bile etkisi altına sokmuştu: Anadolu köylüsü, bir Müslüman’dan aldığı ödöncü vermeyebilirdi, fakat sıkı günde başvurduğu çorbacının alacağı ‘Gâvur’un hakkıydı’; onu yemekle affedilmez cehennemlik olacağına inandırılmıştı. Doğu illerinde hâlâ ‘Ermeniler gitti, bereket te kalktı’ sözü dolaşır. Böylesine nüfuzlu İngiliz emperyalizminin ajanlarına; ancak Alman emperyalizmi safında savaşa girilirse dokunulabilirdi.”[\[1\]](#)

Görüldüğü gibi Kıvılcımlı, Ermeni kapitalistlerinin “Türkiye’de Müslüman tefeci sermayenin Osmanlı kuruluşundan beri ‘Sarraf’ paravanası” olduğu, “Yahudi ‘Dolap’çıların bezirgân sermayesiyle işbölümü yaptı”ğı, “19 uncu yüzyılda doğrudan doğruya İngiliz dış ticaretinin İmparatorluk ve Orta Asya yolları üstünde imtiyazlı acentesi oldu”ğu gibisinden savlar ileri sürmekte ve böylelikle bir halkın kıyımını haklı göstermektedir. Dahası o, “bu asalak katman”dan başka türlü kurtuluşun olanaksız olduğunu savunmakta ve bundan hareketle İttihat ve Terakki’nin ülkeyi Alman militaristlerinin kuyruğuna takarak Birinci Dünya Savaşı felâketine sürüklemesini de meşru saymaktadır. Ona göre, “Böylesine nüfuzlu İngiliz emperyalizminin ajanlarına”, yani Ermenilere, değişik ulus ve milliyetlerden Osmanlı yurttaşı yüzbinlerce insanın ölümüne ve sakatlanmasına yol açan bu gerici ve haksız savaşa katılmadan dokunulamazdı. Bu satırlarda anlatımını bulan yaklaşımın gericiliğın ve şovenizmin en kaba ve en çirkin bir dışavurumu olduğunu söylemek, herhâlde Kıvılcımlı’ya haksızlık yapmak anlamına gelmeyecektir. Yazar bunları söylemek suretiyle; sadece Hristiyan halkların ortadan kaldırılmasını değil, bir milyon kadar Müslüman Türk, Kürt, Arap vb. emekçisinin bu savaşın doğrudan ya da dolaylı kurbanı olmalarını, yani 1914-18 döneminde yaşamlarını yitirmelerini de onamış olmaktadır.

Öte yandan yazar bu alıntıda, Falih Rıfki Atay'ın iki savını itiraz etmeksizin, yani onayarak aktarmaktadır. Bunlar; a) "Ermeni faciası"nın nedeninin, Ermenilerin "Birinci Cihan savaşında kendi isyanları ve Çar ordularıyla işbirliği etmeleri" olduğu, b) "... bu facia olmasaydı, Kuvayı Milliye hareketi"nin "tutunama"yacağı savlarıdır.

Bu savları ele almadan önce Kıvılcımlı'nın Atay'ın yorumlarına eklediği bir nokta, yani "Ermeniler gitti, bereket te kalktı" deyişine ilişkin yanlış yorumu üzerinde duralım. Ona göre bu deyişin kaynağı, Müslüman köylülerin -her halükârda tefecilerin ancak küçük bir bölümünü oluşturan- Ermeni tefecilerden aldığı borcu ödememesi hâlinde "cehennemlik olacağı" yolundaki boş inancı oluyor. Oysa Türkiye tarihi hakkında azbuçuk bilgisi olan herkes bu deyişin asıl anlamının bu olmadığını, bu deyişin başka bir anlamı olduğunu bilir. Ermenilerin -ve diğer Müslüman-olmayan halkların- gitmesiyle bereketin kalktığı deyişi; "Doğu illeri"nin ve ülkenin ekonomik yaşamında önemli bir yer tutan, eğitim düzeyi Türklere ve özellikle Kürtlere göre yüksek olan, bütün geleneksel zanaat dallarında, çağdaş mesleklerde ve hattâ -müzik, mimari, tiyatro da içinde olmak üzere- sanat ve kültür yaşamında çok önemli bir konuma sahip olan Ermenilerin göçertilmesi ve kıyıma uğratılması sonucu yaşanan ekonomik gerilemeyi ve kültürel boşluğu/ çoraklaşmayı dile getirmektedir. Buna aşağıda yeniden döneceğim.

Kıvılcımlı'nın, Falih Rıfki Atay'ın *Çankaya* adlı kitabından onayarak aktardığı iki sava gelince... Aslında yukarıda ele almış olduğum bu iki konuya burada kısaca bir kez daha değinmekle yetineceğim.

a) "Ermeni faciası"nın nedeni, Ermenilerin "Birinci Cihan savaşında kendi isyanları ve Çar ordularıyla işbirliği etmeleri" değildi. Değildi; çünkü her şeyden önce -yukarıda da göstermiş olduğum gibi- İttihat ve Terakki şeflerinin kendileri, en azından jenosidin hemen öncesinde ve başlangıcında böyle bir isyanın olmadığını kabul etmekteydiler. İttihat ve Terakki, Hristiyan halkları tasfiye etme ve Anadolu'yu saf bir Müslüman-Türk yurduna dönüştürme planlarını Birinci Dünya Savaşı'ndan yıllar ÖNCE yapmaya başlamış, 1913-14'de Trakya ve

Ege bölgesindeki Bulgar nüfusu, 1914-15'de 130,000'den fazla Batı Anadolu ve Trakya Rumu'nu korkutarak göçe zorlamış ve onların mal ve mülklerine elkoymuştu. Pontus Rumlarına karşı kıyım ve tehcir tüm "ulusal kurtuluş" savaşı boyunca sürecekti. Ve elbette sıra Ermenilere de gelecekti. Aralarında Fuat Dünder'ın da bulunduğu bir dizi araştırmacı, tehcir ve jenosit öncesi dönemde Ermenilerin herhangi bir isyan yapma hazırlığı içinde olmadıkları gibi bu korkunç kıyımın başlamasından sonra da silâhlı bir direniş girişmediklerini tartışma götürmez bir biçimde ortaya koymuşlardır.

b) Kıvılcımlı, Atay'ın "fâcia" olarak nitelendirdiği Rum ve Ermeni sürgünü ve kıyımına ilişkin şu sözlerini de onamaktadır: "Ne acıklı şeydir ki, bu facia olmasaydı, Kuvayı Milliye hareketi tutunamazdı." Burada Atay'ın, Türk "ulusal kurtuluş" savaşının esas içeriğinin el konan Ermeni (ve Rum) mallarını mülk edinme ve onları meşru sahiplerine ya da onların yakınlarına geri vermeme çabası olduğunu itiraf ettiğini görüyoruz. Kıvılcımlı bu sava itiraz etmediği gibi, içeriği doğru olan bu saptamaya / itirafa katılmakta ve "Ermeni faciası" ile "Kuvayı Milliye hareketi"nin tutunması arasında bir neden-sonuç ilişkisi olduğunu kabul etmektedir. Bu konuyu, VII. Bölüm'de daha detaylı bir biçimde ele almış olduğum için burada bu kadarıyla yetiniyorum.

Kıvılcımlı bir başka kitabında bu konuda daha da açık bir tarzda konuşmayı yeğlemiş ve "Rum-Türk mübadelesi"nin ve "Ermeni kırımının" "yerli unsurlara geniş fırsatlar" açtığını, bu süreçte "Elle tutulur önemli zenginlikler"in "el değiştirip paylaşıldı"ğın kabul etmişti. O burada aynen şöyle diyordu:

"Ekonomi alanında 'mübadele' denilen yığınla insan transferleri, politika alanında evren ve bağımsızlık savaşlarıyla devrimlerdeki insan kırımları yüzünden ortaya açılmış boşluk; 1920'den sonraki açlara ve işsizlere, ters, olumsuz eksi yoldan da olsa, geçim ve iş alanları sağlamıştı. Bütün bayındır Anadolu'nun zenginlik kaynaklarını tekellerinde tutan 'gayri müslim'lerin tasfiye yollu sınır dışı edilişi, gelgeç de olsa, ansızın yerli unsurlara geniş fırsatlar, hattâ kimi Müslüman açığözlere yağma alanı açmıştı. Sıra sıra devrimlerden

sonra, seri hâlinde Trablus, Balkan, Birinci Dünya Savaşlarının cephelerde ve cephe gerilerinde su gibi harcadığı yüzbinlerce ‘münevver-memur’dan ‘münhal’ kalmış yerler, terhis edilen ordu ve sivil kadrolara bol bol hizmet kapıları açtı. Mübadele sayesinde, yüzyıllardan beri yabancı ajanı gayrimüslimlerin topraklarımızdan sökülüp atılmaları, yerleri doluncaya kadar olsun, halkımızı bir an için ekonomik sömürülmeden bir ölçüde kurtulmaya ve istikrara kavuşturdu. Elle tutulur önemli zenginlikler el değiştirip paylaşıldı.[\[ii\]](#)

Bu kadar açık! Görülebileceği gibi Kıvılcımlı burada, bağınaz ve açıksözlü bir Türk şoveni gibi konuşuyor. O, gerçekleri çarpıtarak ve bir kez daha sınıf ayrımı yapmaksızın hepsini AYNI sepete doldurduğu ‘gayrimüslimler’in “bayındır Anadolu’nun zenginlik kaynaklarını tekellerinde tut”tuklarını ileri sürüyor. Tabii bu tezin bir uzantısı da, yazarın gene hepsini AYNI sepete doldurduğu Müslümanların yoksulluk içinde yaşadığı tezi olmalı. Dahası yazar bu gayrimüslimler’in hepsinin hem de “yüzyıllardan beri yabancı ajanı” olduklarını savunuyor. Tabii o; Ermeni, Rum vb. emekçilerinin Anadolu’nun bayındır hâle getirilmesinde çok önemli bir rolleri olduğunu ise aklına bile getirmiyor. Eh, bu insanlar “yüzyıllardan beri yabancı ajanı” olduklarına ve “bayındır Anadolu’nun zenginlik kaynaklarını tekellerinde tut”tuklarına göre, onların “tasfiye”si ve mülksüzleştirilmeleri pekâlâ, hattâ kesinlikle meşru görülebilir ve görülmelidir! Türk bujuvazisi ve gericilerinin, bu “önemli gerçeği” keşfetmesinden ve İttihat ve Terakki çetesinin suçlarını mazur göstermek için oluşturduğu bu “harika” gerekçelerden ötürü Kıvılcımlı’yı ödüllendirmeleri gerektiğini söyleyebiliriz!

Kıvılcımlı, bütün bu mübadeleler, tehcirler ve kıyımlar yoluyla “yüzyıllardan beri yabancı ajanı” olan gayrimüslimlerin “topraklarımızdan sökülüp atılmaları”nın bir

sürelğine de olsa rahata kavuşturduğunu da söylüyor. Eğer böyle olmuşsa “Türk halkı”nın Enver, Talât ve Cemal paşalara minnettar olmaları ve onları şükranla anmaları gerekir. (Gerçi Kıvılcımlı İttihat ve Terakki için, “1908’de Yerli Sermaye, genç Ordu hoşnutsuzluğunu sömürerek siyasî iktidarı ele geçirir geçirmez, Abdülhamid’in otuz üç yıl savunduğu iki ‘İstiklâl’ prensibini tersine çevirdi” ve “İnanılmaz bir ihanetle memleketi

yabancı sermaye egemenliğine ısmarladı” demişti; ama şimdi bunu anımsamak uygun düşmez, değil mi?) Dahası Kıvılcımlı burada, “topraklarımız” olarak nitelediği Anadolu’nun sadece Müslüman- Türklere ait olduğunu ileri sürebiliyor. Aslında bunlar, en koyu gericilerin bile söylemeye kolay kolay cesaret edemeyeceği görüşler. Bir entemasyonalist ya da bir devrimci-demokrat, belli bir ülkede yaşayan farklı etnik gruplardan halklar arasında böylesi ayrımlar yapmaz; Türklerin Anadolu’ya esas itibarıyla MS. 10. yüzyıldan itibaren gelmeye başladıkları ve bu tarihten önce yüzyıllardır bu topraklarda yaşayan başka etnik gruplardan halkların var olduğu gerçeğinin üzerini örtmez. Ne daha önce o ülkede yaşamakta olan halkların daha sonra gelen halkları dıştalama, kovma ve kıyıma tâbi tutma hakkı vardır ve ne de daha sonra gelen halkların daha önce orada yaşamakta olan halkları dıştalama, kovma ve kıyıma tâbi tutma hakkı.

Birinci Dünya Savaşı ve “ulusal kurtuluş” savaşı dönemlerinin kargaşası ve trajik olaylarının sona erer gibi olması ve Türkiye Cumhuriyeti’nin kurulmasına yaklaşılması, ne yazık ki bu acıların iyileştirildiği bir dönem olmadı. Anadolu’da kalan, bu toprakların yerlisi olan ve Türkçe konuşan 900,000 dolayında Ortodoks Rum 1923-24 Rum-Türk mübadele anlaşmasıyla Yunanistan’a sürüldüler. Buna karşılık, Grekçe konuşan 400,000 dolayında Müslüman da Türkiye’ye göç etmek zorunda bırakıldı. Her iki etnik/ dinsel gruptan insanların ve onların çocuklarının bu kökünden koparılma olayının travmasını yıllar, hattâ onyıllar boyunca yaşadıklarını anımsatmaya ise gerek yok.

İttihat ve Terakki çetesinin Anadolu’nun Hristiyan halklarını yok ederek ve mülksüzleştirerek kestirme yoldan bir “Müslüman-Türk burjuvazisi oluşturma” çabalarının pratikte beklenen sonucu verdiğini söylemenin de zor olduğunu anımsatayım. Anadolu’nun sürülen bu kadim halklarının maddi zenginliklerine elkonmuş, bu maddi zenginlikler devletin, sivil ve asker bürokratların ve Kürt feodal ağaları ve beylerinin eline geçmişti. Bunun da ötesinde İttihat ve Terakki savaş yıllarında Müslüman-Türk zenginlerinin şirketleşmeleri, bankalar vb. kurmaları için hayli çaba da harcamıştı. Ancak, “ulusal kurtuluş” savaşının bittiği yıllarda bu alanda katedilen mesafe pek de iç açıcı

gözüküyordu. Bir “Müslüman-Türk burjuvazisi oluşturma” çabalarının en aktif yandaşlarından biri olan Ahmet Hamdi Başar anılarında, Cumhuriyet’in eşiğine geldiğinde içinde bulunulan durumu şöyle betimliyordu:

“Padişahlık kalkmış, Osmanlı Devleti tarihe karışmış. Fakat İstanbul’un Türk-Müslüman halkı hayatlarını devlete bağlamışlar; bir kısmı memur, asker, emekli, eytam (=yetimler- G. A.) olarak devletten aldıklarıyla geçinirler; bir kısmı da küçük esnaflık ve işçilik yaparlar, ama, bu seviyeyi aşarak tüccar olan, Avrupa ile ithalat ve ihracat yapan, sigortacı, bankacı, komisyoncu olarak çalışan hemen hemen yok gibi. Hemen hemen yok gibi diyorum; çünkü, mesela Rumların, Ermenilerin, Musevilerin nüfuslarına göre bu gibi işlerde çalışanlar 60 ise, bizim Türklerin 2 bile değil. Hem de onlar kadar zengin olanının oranı büsbütün düşük. Bizim Avrupa ile Amerika ile ticarî münasebetler kurmuş tüccarımız arasında aracı kullanmadan iş yapanları bulunduğunu hatırlamıyorum.”^[iii] Daha ilerde, “... ticaret ve iş hayatı millî ellere geçme”diği takdirde “kazandığımız askerî zaferlerin de bir kıymeti olmayacağı”ını ileri süren ve Türklerin “yine ecnebilere ve Türk olmayan unsurlara köle olmaya devam edece”ği yolundaki bildik şoven argümanları yineleyen Başar, örgütlediği Türk tacirlerinin de yardımıyla Kasım 1922’de İstanbul’daki işadamları arasında yaptıkları bir araştırmaya dayanarak şu bilgileri aktarıyordu:

“İthalat, ihracat ticaretinde, adet olarak, Türkler yüzde dördü, komisyonculukta yüzde üçü geçmiyordu. Liman işleri tamamen Türk olmayanların elindeydi... Esham ve kambiyo borsasında mübayaacı, simsarların büyük çoğunluğu yüzde 95’i Türk olmayanlardandı. Bankalar arasında yalnız iki küçük banka (İtibar-ı Millî Bankası’yla Adapazarı İslâm Ticaret Bankası) Türklerin elindeydi... Sigorta şirketleri arasında bir tek Türk yoktu ve çalıştırdıkları arasında hademelikten yukarı çıkmış Türk’e de rastlanmazdı. Toptancılardan dahili işlerde çalışanların ancak yüzde 15’ini Türk olarak tespit edebiliştik. Yarı toptancı ve perakendecilerde bu nisbet biraz lehimize yükseliyor gözüküyordu. Yüzde 25 kadarı Türk’tü ama, yaptıkları iş göz önüne alınırsa, Türklerin bu ticarete hissesi yüzde 10’un bile altına düşebilirdi.”^[iv]

Osmanlı devleti, emperyalist yağmadan pay almak için Alman emperyalizminin kuyruğuna takılarak girdiği Birinci Dünya Savaşından yenik çıkmıştı. Ama, klasik deyimle, artık hiçbir şey eskisi gibi olmayacaktı. Bu savaş ortamında ağır bir kıyım uğratılan ve maddi zenginliklerine elkonan Ermenilerden sağ kalabilenler ya da onların bir bölümü, binlerce yıldır yaşadıkları topraklara geri dönmeye ve yaşamlarını kısmen de olsa yeniden kurmaya başlamışlardı. Ne var ki, özünde haklı olan bu geri dönüş çabasının Kıvılcımlı'ya, Ermeni jenosidini haklı göstermek için yeni bir gerekçe sağladığı anlaşılıyor. O, bu cehennemden sağ kurtulan Ermeni nüfusunun bir bölümünün bu geri dönme ve yitirdiği topraklarını ve diğer mülklerini geri alma çabasını "Ermeni istilâsı" olarak nitelendiriyordu. Yazar, görüşünü daha meşru ve savunulabilir kılmak için olsa gerek, bu geri dönme çabasını Grek ordusunun, haksız bir nitelik taşıyan işgaliyle AYNI kategoriye koyuyor ve şöyle diyordu:

"En sonunda, Türkiye'nin Birinci Demokratik Devrimi (Millî Mücadele) açıktan açığa sırf bir sömürgeleştirme baskısına karşı, İngiliz-Fransız-Amerikan emperyalizminin maşası Yunan ve *Ermeni istilâsına* karşı bir kurtuluş savaşı oldu... İkinci Demokratik Devrim, de: araya maşa karıştırılmaksızm (o İngiliz emperyalizminin metodu idi) doğrudan doğruya Ekonomik-Politik ve Askercil Amerikan istilâcılığı ile yüzyüzeyiz." [v]

Türkiye'nin yakın tarihinin gerçeklerini bilmeyen, ama Türkçe bilen bir okurun bu satırları okuduğunu varsayalım. (Türkiye'de sözkonusu olaylar hakkındaki bilgisi bu hayalî okurunki kadar kıt olan ya da hiç olmayan milyonlarca insan olduğu gerçeğini bir kenara koyuyorum.) Hayalî okurumuz bu satırlardan hangi izlenimi edinecektir? Şunu: Ermenilerin bu topraklara yabancı bir güç ya da halk olduğunu ve onların dışardan gelerek Türklerin toprağını İSTİLA ETMEK istediği izlenimini. Dahası, bu hayalî okur aktardığım pasajdan hiçbir biçimde, Ermenilere -ve başkalarına- karşı korkunç kıyımlar gerçekleştirildiği ve yaşamlarını yitiren bu insanların taşınır ve taşınmaz zenginliklerine elkonduğunu da öğrenemeyecek ve doğal olarak bu "istilâcılara" tepki duyacaktır. Kıvılcımlı böyle yazmak suretiyle, Müslüman-Türk eşraf ve burjuvalarının, İttihat ve Terakki kadrolarının önderliğinde kurulan Müdafaa-i Hukuk derneklerinin, yani "kendi" egemen sınıfının yanında yer alıyordu. Onun, Türk "ulusal

kurtuluş” savaşına destek vermek için başvurduğu gerekçe, yani sözümona Ermeni istilâsına karşı koyma bahanesi, yapılan bu kısımların hesabını verme yükümlülüğünden kaçmaya ve elkonan maddi zenginlikleri muhafaza etmeye çalışan Müslüman-Türk eşraf ve burjuvalarının, İttihat ve Terakki kadrolarının gerekçesinden farksızdır: “Vatanı, yani çalıp çırpıklarını savunmak! ” Ama çıplak gerçeklerin üzerini örtmek o kadar da kolay değil.

Yazarın bu pasajda, 1970 yılının Türkiye’si koşullarında ABD emperyalizmine karşı verilen/ verilmesi gereken ve bütünüyle meşru bir nitelik taşıyan kavgayla, içeriğini bu kitap boyunca bir çok kez ele almış olduğum Türk “ulusal kurtuluş” savaşı arasında hiç de haklı ve geçerli olmayan bir paralellik kurduğunu da görüyoruz. Türkiye’de, 1919-22 döneminde yaşananın özünde, emperyalist devletlere karşı verilmiş bir “ulusal kurtuluş” savaşı olduğu söylencesi halkın kollektif belleğine öylesine derin bir biçimde yerleşmiştir/ yerleştirilmiştir ki, konuya farklı bir bakışı kabul etmek hayli zordur

[i] *Türkiye’de Kapitalizmin Gelişimi*, s. 137-38.

[ii] *27 Mayıs, Yön’ün Yönü, Devletçiliğimiz*, s. 18-19.

[iii] *Ahmet Hamdi Başa ’ın Hatıraları*, Cilt I, s. 127.

[iv] aynı yerde, s. 129.

[v] *Oportünizm Nedir?, Halk Savaşının Planları, Devrim Zorlaması Demokratik Zortlama*, s. 452-53, italikler benim.